

بررسی تطبیقی جایگاه ایران در کشورهای اسلامی خاورمیانه از نظر شاخص‌های اقتصادی توسعه انسانی (۲۰۰۵-۲۰۰۵)

مجید یاسوری^{*۱}

نرجس مومن^۲

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۲/۱۴

تاریخ دریافت: ۱۳۹۹/۱۱/۱۲

۱۳۱

سیاست جهانی

فصلنامه علمی سیاست جهانی، دوره دهم، شماره دوم، تابستان ۱۴۰۰، پیاپی ۸۶ (صفحات: ۱۵۶-۱۳۱)

چکیده

در سال ۱۹۹۰ در گزارش برنامه عمران ملل متحد شاخص مرکب توسعه انسانی موسوم به HDI توسط کارشناسان آن سازمان مطرح شد، این شاخص از ترکیب شاخص‌های امید به زندگی، نرخ باسوادی و درآمد سرانه به دست می‌آید. بررسی شاخص‌های توسعه انسانی جزء ملزومات برنامه‌ریزی و تصمیم‌گیری برای هر کشوری به حساب می‌آید. در پژوهش حاضر سعی می‌شود تا با بررسی شاخص‌های اقتصادی توسعه انسانی کشورهای اسلامی خاورمیانه میزان محرومیت و توسعه آن‌ها را مورد ارزیابی قرار گیرد و پس از طبقه‌بندی به نمایش تفاوت‌ها و تشابهات کشورها پرداخته شود. داده‌های خام با جهان، کشورهای کمتر توسعه یافته و در حال توسعه مقایسه و بررسی شده‌اند. از نتایج تحقیق پیداست کشورهایمانند سوریه، فلسطین، یمن و لبنان از نظر شاخص‌های یاد شده و درجه توسعه یافتگی دارای وضعیت ضعیف‌تری هستند. از دلایل این عقب ماندگی و جابه‌جایی رتبه‌ها می‌توان به جنگ‌های داخلی و خارجی، تهدیدات امنیت انسانی، سیاست‌های خارجی و منطقه‌ای، اختلافات ایدئولوژیکی و مرزی و همچنین شرایط جغرافیایی اشاره کرد.

واژگان کلیدی: توسعه انسانی، شاخص اقتصادی، خاورمیانه، اسلامی

۱. استاد گروه جغرافیا دانشگاه گیلان

* نویسنده مسئول: ryasoori@um.ac.ir

۲. کارشناسی ارشد جغرافیا و برنامه‌ریزی روستایی دانشگاه گیلان

مقدمه

در ابتدای مباحث توسعه، رشد و توسعه اقتصادی با میزان رشد تولید ناخالص داخلی ارزیابی می‌شد. تا مدت‌ها به جهت اندازه‌گیری توسعه‌ی انسانی فقط از شاخص اقتصادی مانند درآمد سرانه (منظور از درآمد سرانه نسبت تولید ناخالص داخلی هر کشور به جمعیت آن کشور است) استفاده می‌گردیده است. تا قبل از دهه ۱۹۷۰ رشد اقتصادی به‌عنوان بهترین شاخص رشد و توسعه اقتصادی کشورها مقبولیت داشت. بر این باور بودند که با بالا رفتن درآمد سرانه وضع مردم بهتر می‌شود. با گذشت زمان کشورها دریافته‌اند که رشد و توسعه اقتصادی شرط کافی برای توسعه انسانی نیست و با توجه به انتقادات و تشکیک‌هایی که به این رویکرد وارد شد، که فقط شاخص اقتصادی به اندازه کافی نمی‌تواند توسعه انسانی را منعکس کند، سازمان ملل متحد (UNDP) در سال ۱۹۹۰ برای اندازه‌گیری میزان توسعه یافتگی کشورها از شاخص توسعه انسانی که به اختصار HDI نامیده می‌شود را معرفی کرد.

سازمان ملل متحد نیز از آن پس هر ساله با توجه به شاخص‌های توسعه انسانی اقدام به رتبه‌بندی کشورها می‌کند، در این گزارش شاخص‌های مختلفی مانند شاخص‌های آموزشی، بهداشتی، اقتصادی، اجتماعی و... برای کشورها استفاده و مورد مقایسه قرار می‌گیرد که در پایان هر سال این گزارش‌ها منتشر می‌شود. نظریه پردازان توسعه برای اولین بار محبوب‌الحق و آمارتیا سن هستند. توسعه انسانی نیز دادن گزینه‌های بیشتر و وسعت دادن به توانایی‌های مردم برای داشتن زندگی بهتر است. شاخص توسعه انسانی مجموعه‌ای از سه شاخص اصلی: امید به زندگی، سطح آموزش و درآمد است. در شاخص توسعه انسانی فقط توسعه به منظور رشد درآمد و درآمد بالا نمی‌باشد، یعنی هر کشوری که درآمد سرانه بالایی دارد به این منظور نیست که حتماً از توسعه انسانی بالایی برخوردار است، بلکه در شاخص توسعه نیازهای انسان متفاوت است و مجموعه‌ای از درآمد، آموزش، بهداشت و... می‌باشد. و اگر کشورها بتوانند این شاخص‌ها را در کنار هم تامین کنند از توسعه انسانی بالاتری برخوردار هستند. بررسی وضعیت توسعه‌ی انسانی هر کشور می‌تواند راهنمای مسئولان آن جامعه برای تدوین سیاست‌های مناسب اقتصادی همچون ایجاد اشتغال، توزیع عادلانه درآمد، حذف انحصارات، تخصیص بهینه‌ی منابع و

هزینه‌ها، کاهش فقر و شتاب در دگرگونی‌های نهادی باشد (ویسی ناب و همکاران، ۱۳۹۲: ۱۵۴). بنابراین در تحقیق حاضر به دنبال یک بررسی اجمالی در زمینه وضعیت کشورهای اسلامی خاورمیانه طی سالهای ۲۰۰۵ و ۲۰۱۸ از نظر تعییرات شاخصهای اقتصادی توسعه انسانی هستیم، همچنین بطور مشخص تر شاخصها را در رابطه با وضعیت ایران بررسی می‌کنیم. کشورهای اسلامی خاورمیانه شامل اردن، امارات متحده عربی، ایران، بحرین، ترکیه، فلسطین، سوریه، عراق، عربستان سعودی، عمان، قطر، کویت، لبنان، مصر و یمن می‌شوند که در سال ۲۰۱۸ به ترتیب دارای رتبه‌های ۱۰۲، ۳۵، ۶۵، ۴۵، ۵۹، ۱۱۹، ۱۵۴، ۱۲۰، ۳۶، ۴۷، ۴۱، ۵۷، ۹۳، ۱۱۶ و ۱۷۷ هستند.

ادبیات تحقیق

توسعه: واژه توسعه از دو جزء De به معنی مخالفت، ناسازگاری و ضدیت و Envelop به معنی چارچوب، ساختار، محافظت و پوشش تشکیل شده است، وقتی که این دو جزء را در یک ساختار ترکیبی استفاده می‌کنیم مفهوم آن خروج از وضع نامطلوب به یک وضعیت مطلوب و روشن و شناخته شده است، بنابراین مفهوم توسعه را می‌توان گذر از حالتی به حالتی دیگر و یا عبور از مرحله‌ای دیگر و تغییر ساختارهای موجود به یک ساختار کارآمد و منطبق با نیازهای جدید دانست (حسینی، ۱۳۸۴: ۱۴۷). توسعه از نظر لغوی به معنی فراخی و وسعت است و در فرهنگ وبستر به فرایند رشد، افتراق و تطور طبیعی یک نظام طی تحولاتی متوالی از حالتی ناقص به وضعیتی کامل تر تعریف شده است (مطیعی لنگرودی و شمسایی، ۱۳۹۴: ۲).

توسعه انسانی: توسعه انسانی عبارت است از گسترش آزادی‌های بشری و گشودن گزینه‌های بیشتر برای افراد تا بتوانند مسیرهای توسعه خود را با توجه به ارزش‌های متنوع خود ترسیم کنند تا تجویز یک یا چند مسیر خاص. توسعه انسانی عبارت است از توانمند سازی افراد برای شناسایی و پیگیری مسیرهای خود برای زندگی معنادار، که در گسترش آزادی‌ها لنگر می‌اندازد. مفهوم توسعه انسانی دقیقاً ۳۰ سال پیش به عنوان نقطه مقابل تعاریف نزدیک بینی از توسعه ظهور کرد. رشد اقتصادی، به‌ویژه برای کشورهای در حال توسعه مهم است. افزایش سطح درآمد برای کسانی که در فقر در هر کشور زندگی می‌کنند

بسیار مهم است. رویکرد توسعه انسانی به ما یادآوری می‌کند که رشد اقتصادی وسیله‌ای بیش از هدف است.

منابع مادی بیشتر، وقتی منصفانه توزیع شوند و در مرزهای سیاره‌ای قرار بگیرند، اهمیت دارند، زیرا فرصت‌های افراد را از نسلی به نسل دیگر گسترش می‌دهند. در واقع، مولفه درآمد شاخص اصلی توسعه انسانی (HDI) قرار بود به‌عنوان یک پروکسی برای منابع مادی باشد که مجموعه‌ای از قابلیت‌های اساسی را فراهم می‌کند و فرصت‌های افراد را گسترش می‌دهد. دو قابلیت - داشتن زندگی سالم و داشتن تحصیلات - از چنان اهمیتی حیاتی برخوردار هستند که از بدو تأسیس به‌عنوان بخشی از HDI اندازه‌گیری شده‌اند. برخلاف درآمد یا رشد اقتصادی، آنها فقط وسیله نیستند بلکه به خودی خود هدف دارند. (UNDP report, ۲۰۲۰: ۶). توسعه انسانی به خودی خود یک هدف است و این هدف چیزی جز پرورش استعداد‌های انسان نیست، به بیان دیگر توسعه انسانی یعنی دست یافتن انسان به سلامت کامل، دانش کار و زندگی آفرینندگی، توان سازماندهی و در یک کلام دگردیسی انسان به موجودیتی که در او نهفته است انسان راستین، هدف اصلی توسعه بهره‌رساندن به انسان است. یعنی بهبود بخشیدن به کیفیت زندگی مردم، هدف توسعه پرورش قابلیت‌های انسان و و گسترش امکانات اوست، برخورداری انسان از زندگی طولانی و سالم و اخلاق در محیط غنی و در جامعه مدنی دموکراتیک، هدف نهایی توسعه است (آصف زاده و پیری، ۱۳۸۳: ۱۹۱). ماهیت این دیدگاه این است که توسعه انسانی - آنچه مردم واقعاً می‌توانند انجام دهند و باشند - هدف اصلی توسعه اقتصادی است (Anand & Ravallion, 1993: 134).

تکامل شاخص‌های ترکیبی توسعه انسانی:

۱۹۹۰: شاخص توسعه انسانی (HDI)

۲۰۱۰: شاخص فقر چند بعدی (MPI)، شاخص توسعه انسانی تعدیل شده نابرابری

(IHD)، شاخص نابرابری جنسیتی (GII)

۲۰۱۴: شاخص توسعه جنسیت (GDI) (UNDP report, ۲۰۱۸: ۱).

جایگاه ایران در منطقه مورد مطالعه

از دیدگاه بانک جهانی تولید ناخالص داخلی ایران در دهه گذشته کاهش یافته و کشور از فرصت‌های رشد مانند قیمت بالای نفت در سالهای اولیه دهه ۹۰ و جمعیت جوان با تحصیلات بالا که می‌تواند بهره‌وری را افزایش دهد، بهره‌مند نشده است. اشتغال‌زایی در حدی نبوده که بتواند نیروی کار را تأمین کند و با وجود نرخ مداوم مشارکت در بازار کار (۴۴ درصد به طور متوسط) نرخ بیکاری دو رقمی شده است. بیکاری به‌ویژه در بین جوانان، زنان و تحصیلات عالی زیاد بوده است. علی‌رغم پیشرفت‌هایی در جهت ایجاد تنوع اقتصادی، حضور زیاد بخش دولتی همچنان مانع ایجاد شغل و تشکیل سرمایه توسط بخش خصوصی می‌شود. ایران درگیر بحران سلامت-COVID-۱۹ بوده و همچنان در منطقه خاورمیانه و شمال آفریقا آسیب‌دیده‌ترین کشور محسوب می‌شود (World Bank, 2020: 154).

از طرف دیگر از آوریل ۲۰۲۰، پول ایران به دلیل تحریم‌های آمریکا برای دسترسی به ذخایر خارج از کشور، نیمی از ارزش خود را از دست داد. امیدهای تحریم پس از انتخابات ایالات متحده باعث شد ریال حدود ۱۵ درصد از ارزش خود را بدست آورد. نوسانات نرخ ارز و عملیات تأمین مالی دولت نیز در بازار سهام سرریز منفی داشته است. از دست دادن درآمد خانوارها در نتیجه همه‌گیری کرونا و افزایش هزینه‌های زندگی به دلیل تورم، باعث افزایش ۲۰ درصدی فقر شده و اجرای برنامه‌های حمایتی دولت به علت تورم هم ارزش واقعی خود را از دست داده و مؤثر واقع نشده است (World Bank, 2021: 154, 155). با محدودیت فضای مالی و تورم بالا، فشارهای اقتصادی بر خانوارهای فقیر ادامه خواهد داشت. افزایش بدهی دولت و فروش دارایی‌های عمومی می‌تواند خطرهای سرایت مالی در بازار سهام را افزایش داده و فشار بیشتری بر بخش بانکی وارد کند. فقر و آسیب‌پذیری اقتصادی را افزایش دهد. از طرف دیگر احتمال کاهش تحریم‌ها می‌تواند فعالیت اقتصادی را تقویت کرده و تا حدودی مشکلات روانی و مالی اقتصادی را برطرف نماید (World Bank, 2021: 155).

شاخص سرمایه انسانی از متوسط منطقه خاورمیانه و آفریقای شمالی و کشورهای با درآمد متوسط بالاتر است. بین سال‌های ۲۰۱۰ و ۲۰۲۰، مقدار HCI برای ایران از ۰,۵۶ به ۰,۵۹ افزایش یافته است (World Bank, 2020: 1). با وجود پیشرفت‌های اخیر، کشورهای

خاورمیانه و شمال آفریقا می‌توانند کارهای بیشتری در جهت بهبود وضعیت سرمایه انسانی، استفاده از آن و برابری جنسیتی انجام دهند. این امر مستلزم سرمایه گذاری عمومی کافی، کارآمد و موثر برای بهبود نتایج بهداشت و آموزش، افزایش اشتغال زنان و جوانان برای استفاده بهتر از سرمایه انسانی موجود و تقویت سیستم های حمایت اجتماعی برای کمک به همه مردم در رسیدن به پتانسیل کامل خود است (World Bank, 2020: 2).

حدود ۴۲ درصد از جمعیت کشورهای خاورمیانه و آفریقای شمالی با درآمد زیر ۵,۵ دلار در روز زندگی می‌کردند. در ۱۱ کشور از ۱۴ کشور منطقه که داده‌های آن در دسترس است، رضایت از زندگی در سال ۲۰۱۹ کمتر از ۲۰۱۰ بوده است. مسلماً رضایت کم از زندگی ناشی از کمبود فرصت های اقتصادی، سطح بالای بیکاری (به ویژه بیکاری جوانان و زنان) و ناامنی اقتصادی گسترده است. (World Bank, 2020). عوامل متعددی از جمله؛ عدم اطمینان تجارت جهانی، قیمت‌های ناپایدار نفت، تنش‌های ژئوپلیتیکی و آسیب‌پذیری‌های داخلی در برخی کشورهای منطقه از مهمترین دغدغه‌ها محسوب می‌شود (International Monetary Fund, 2019).

پیشینه تحقیق

در خصوص موضوع مورد مطالعه تحقیقات متعدد انجام شده است که در ادامه به چند مورد اشاره می‌شود:

- ویسی ناب و صدر موسوی در سال (۱۳۹۵) در مقاله ای تحت عنوان بررسی تطبیقی وضعیت شاخص توسعه انسانی در کشورهای منتخب در حال توسعه (ایران، برزیل، پاکستان، ترکیه، مصر و مکزیک) با استفاده از داده و اطلاعات گزارش سالانه توسعه انسانی سازمان ملل متحد (۱۹۸۰ تا ۲۰۱۴) جمع آوری و سپس مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفته‌اند. نتایج تحقیق بیانگر آن است که کشورهای منتخب در وضعیت مناسبی به لحاظ شاخص توسعه انسانی قرار دارند زیرا تنها دو کشور پاکستان و مصر به ترتیب با مقدار شاخص توسعه انسانی ۰ / ۵۳۷ و ۰ / ۶۸۹ در گروه کشورهای با توسعه انسانی پایین و متوسط قرار دارند و سایر کشورها به ترتیب ترکیه، مکزیک، ایران و برزیل با مقادیر شاخص توسعه انسانی ۰ / ۷۵۹، ۰ / ۷۵۶، ۰ / ۷۴۹ و ۰ / ۷۴۴ در گروه کشورهای با توسعه انسانی بالا قرار می‌گیرند. به لحاظ شاخص نابرابری جنسی کشور مصر با مقدار

۵۸۰ / ۰ به لحاظ این شاخص در رتبه ۱۲۸ جهان و به واقع در پایینترین رتبه به لحاظ کشورهای منتخب قرارا دارد، همچنین کشور ترکیه با مقدار ۳۶۰ / ۰ به لحاظ این شاخص در رتبه اول کشورهای منتخب و رتبه ۶۹ کشورهای جهان قرار دارد. در نهایت بررسی وضعیت شاخص چند بعدی فقر در این کشورها بیانگر مناسب بودن وضعیت کلی این کشورهاست، زیرا تنها کشور پاکستان با مقدار ۲۳۷ / ۰ درصد در گروه کشورهای در معرض فقر چند بعدی قرار دارد و سایر کشورها در گروه کشورهای غنی قرار میگیرند. که این نشان دهنده مناسب بودن استانداردهای زندگی در این کشورهاست.

- حیدری چیاپه و کرمی در سال (۱۳۹۴) در مقاله ای تحت عنوان بررسی تطبیقی شاخص های توسعه انسانی ایران، مالزی و ترکیه با تاکید بر شاخص اقتصادی در دهه اخیر (۲۰۱۳-۲۰۰۴) با استفاده از اسناد معتبر و گزارش های توسعه انسانی سازمان ملل به بررسی شاخص های توسعه انسانی ایران با تاکید بر شاخص اقتصادی طی ۱۰ سال اخیر پرداخته شده است. نتایج پژوهش نشان می دهد که شاخص های توسعه انسانی کشور ایران در دوره دوم نسبت به دوره نخست افزایش داشته است و از لحاظ شاخص اقتصادی که شامل شاخص درآمد و درآمد سرانه می باشد کشور مالزی در هر دو مورد نرخ رشد بیشتری را نسبت به ایران دارد، درحالیکه کشور ترکیه در شاخص درآمدی نرخ رشد کمتر و در درآمد سرانه نرخ رشد بیشتری را نسبت به ایران دارد.

- محمد علیخانی و همکاران در سال (۱۳۸۹) در مقاله ای تحت عنوان بررسی شاخص توسعه انسانی (HDI) در ایران و کشورهای منتخب با استفاده از گزارشات توسعه انسانی برنامه توسعه سازمان ملل از سال ۱۹۷۵ تا ۲۰۰۹ انجام شده است، یافته ها نشان می دهد شاخص توسعه انسانی جمهوری اسلامی ایران طی ۲۶ سال گذشته ۰/۲۱۸ طی سالهای ۲۰۰۷-۲۰۰۰، ۰/۰۸۳ ارتقا پیدا کرده است و نیز طی یک سال ۲۰۰۹-۰/۰۰۵ افزایش داشته و به ۰/۷۸۲ رسیده است.

- آصفزاده و پیری در سال (۱۳۸۳) در مقاله ای تحت عنوان مفاهیم توسعه انسانی و روند شاخص توسعه انسانی در ایران با استفاده از گزارشات توسعه انسانی به نتایج ذیل دست یافته اند: شاخص مربوط در ایران از ۰/۵۶ در سال ۱۹۷۵ به ۰/۷۳ در سال ۲۰۰۲ افزایش پیدا کرده است، این در حالی است که متوسط جهانی این شاخص در سال ۲۰۰۲،

۰/۷۲۹ بوده است، در بین ۱۷۷ کشور عضو سازمان ملل متحد ایران رتبه ۱۰۱ را در سال ۲۰۰۲ به خود اختصاص داده است و در سال ۲۰۰۱ ایران در رتبه ۱۰۶ قرار داشت.

- فیض زاده در سال (۱۳۸۳) در مقاله‌ای تحت عنوان بررسی مقایسه‌ای شاخصهای توسعه انسانی ایران و کشورهای همسایه با استفاده از گزارشات توسعه انسانی به بررسی وضعیت ایران در چندسال اخیر پرداخته است. یافته‌ها نشان می‌دهد که در سال ۲۰۰۳ ایران در جایگاه ۱۰۶ قرار گرفته است که نسبت به سال ۲۰۰۱ که در جایگاه ۹۰ قرار داشت سقوط بارزی کرده است، این سقوط در حالی است که در بین همسایگان ایران غیر از عراق و افغانستان تنها پاکستان است که از نظر توسعه انسانی پایتتر از ایران قرار گرفته است. امتیاز توسعه در این سال ۰/۷۱۹ بوده است که در مقایسه با سال گذشته کاهش و در مقایسه با سالهای پیشتر افزایش اندکی را نشان می‌دهد، این در حالی است که میزان افزایش امتیاز توسعه انسانی در بسیاری از کشورهای همسایه مانند عمان، ترکمنستان و آذربایجان بیشتر از ایران بوده است. کاهش نسبت ناخالص ثبت نام از ۷۳ درصد در سال ۲۰۰۱ به ۶۴ درصد در سال ۲۰۰۳ علت اصلی سقوط رتبه ایران بوده است.

مطالعات گوناگونی در زمینه بررسی وضعیت شاخصهای توسعه انسانی در کشورمان توسط محققان مختلف در طی سالهای مختلف انجام شده است. همانطور که از نتایج تحقیقات گوناگون استنباط می‌شود، یافته‌های تحقیق حاصل بررسی مقایسه‌ای از ایران با کشورهای همسایه و کشورهای در حال توسعه است، بنابراین در پژوهش حاضر به بررسی اجمالی کشورهای اسلامی خاورمیانه طی سالهای ۲۰۰۵ تا ۲۰۱۸ پرداخته شده است.

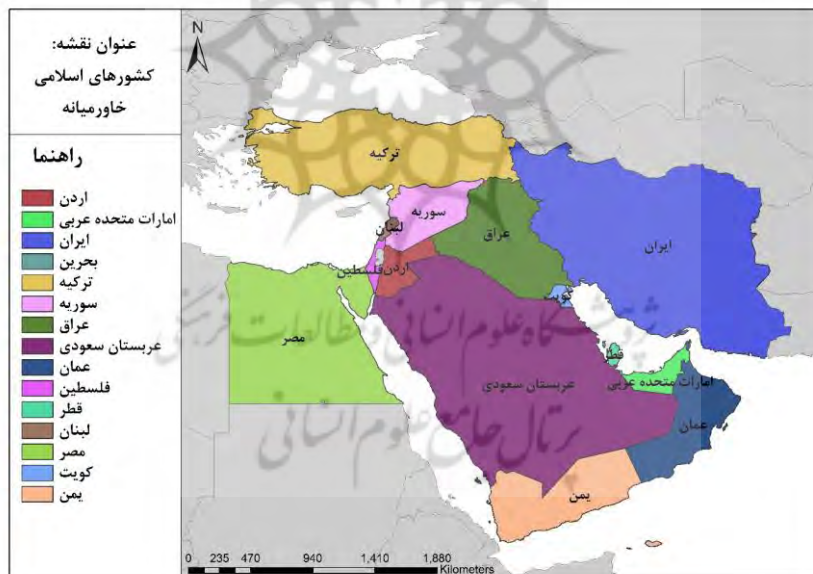
روش تحقیق

رویکرد حاکم بر این تحقیق از نظر روش توصیفی-تحلیلی و از نظر نوع کاربردی می‌باشد. در ابتدا داده و اطلاعات مورد نیاز تحقیق از طریق گزارش‌های سالانه‌ای که توسط سازمان ملل متحد هر ساله جمع‌آوری می‌شود مورد استفاده قرار گرفته و سپس مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفته است. اطلاعات مورد نیاز طی سالهای ۲۰۰۵ تا ۲۰۱۸ برای کشورهای اسلامی خاورمیانه مستخرج شده است. شاخص‌های مورد استفاده در تحقیق حاضر، زیرشاخه‌های بعد اقتصادی توسعه شامل: اعتبار داخلی تأمین شده توسط بخش

مالی، تولید ناخالص داخلی (سرانه)، تولید ناخالص داخلی (کل)، درآمد ناخالص ملی، تشکیل سرمایه ثابت، شاخص درآمد، نرخ بیکاری، نسبت اشتغال به جمعیت و صادرات و واردات می شود.

محدوده مورد مطالعه

خاورمیانه منطقه‌ای جغرافیایی است که از تنگه باب‌المندب تا تنگه داردانل تا رشته کوه‌های هیمالیا و بندر کراچی واقع در غرب آسیا واقع شده. خاورمیانه منطقه‌ای استراتژیک از نظر جغرافیایی و انرژی است، به طوری که ۵۶٫۶ درصد از نفت کره زمین در این منطقه وجود دارد. اصطلاح خاور میانه شناسنده منطقه‌ای فرهنگی است، در نتیجه مرز مشخصی برای آن وجود ندارد. به طور کلی کشورهای اسلامی این منطقه عبارت‌اند از: اردن، امارات متحده عربی، ایران، بحرین، ترکیه، فلسطین، سوریه، عراق، عربستان سعودی، عمان، قطر، کویت، لبنان، مصر و یمن.

نقشه ۱. کشورهای اسلامی خاورمیانه

یافته‌ها

شاخص توسعه انسانی شامل سه عنصر مهم زندگی اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی است، هر یک از این عناصر بر یکدیگر تأثیرگذار هستند یا یکدیگر را تقویت می‌کنند. به عبارت دیگر، هر یک از عناصر می‌توانند تأثیر بسزایی در ساختار اقتصادی یک کشور داشته باشند زیرا یک اقتصاد پویا، مستلزم داشتن منابع کافی و لازم است یعنی برای رسیدن به اقتصادی پویا یا توأم با رشد سریع، باید به تربیت نیروهای انسانی پرداخت و زمینه را برای افزایش طول عمر توأم با سلامت فراهم کرد؛ از طرفی لازمه رسیدن به این اهداف بالا بودن سطح درآمد است (محمد علیخانی و همکاران، ۱۳۸۶: ۴۱۸). با توجه به مطالعات انجام شده هدف از انجام این پژوهش بررسی شاخص های اقتصادی (اعتبار داخلی تأمین شده توسط بخش مالی، تولید ناخالص داخلی (سرانه)، تولید ناخالص داخلی (کل)، درآمد ناخالص ملی، تشکیل سرمایه ثابت، شاخص درآمد، نرخ بیکاری، نسبت اشتغال به جمعیت و صادرات و واردات) توسعه انسانی در کشورهای اسلامی خاورمیانه است. کشورهای اسلامی خاورمیانه شامل اردن، امارات متحده عربی، ایران، بحرین، ترکیه، فلسطین، سوریه، عراق، عربستان سعودی، عمان، قطر، کویت، لبنان، مصر و یمن می‌شوند که در سال ۲۰۱۸ به ترتیب دارای رتبه های ۱۰۲، ۳۵، ۶۵، ۴۵، ۵۹، ۱۱۹، ۱۵۴، ۱۲۰، ۳۶، ۴۷، ۴۱، ۵۷، ۹۳، ۱۱۶ و ۱۷۷ هستند.

جدول ۱. شاخص های اقتصادی توسعه انسانی

شاخص	اعتبار داخلی تأمین شده توسط بخش مالی		تولید ناخالص داخلی (سرانه)		تولید ناخالص داخلی (کل)		درآمد ناخالص ملی		تشکیل سرمایه ثابت
	۲۰۰۵	۲۰۱۸	۲۰۰۵	۲۰۱۸	۲۰۰۵	۲۰۱۸	۲۰۰۵	۲۰۱۸	
عراق	۷,۰	-۱,۰	۱۰۹۳۰	۱۵۵۶۵	۲۹۴,۳	۵۹۸,۲	۱۱۰۹۲	۱۵۳۶۵	۱۳,۸
سوریه	۳۵,۳	*	*	*	*	*	۵۳۷۹	۲۷۲۵	۲۳
عمان	۲۷,۸	۶۶,۸	۴۱۴۵۹	۳۶۸۳۱	۱۰۴,۱	۱۷۷,۹	۴۰۶۲۰	۳۷۰۳۹	۲۲

۲۳، ۲	۲۵، ۳	۵۳۱۴	۳۸۴۹	۲۰،۹	۱۱،۹	4576	۳۵۹۱	۵۶،۶	۳۰،۸	فلسطین ن
۱۴، ۴	۱۳، ۸	۸۲۶۸	۸۹۱۰	۸۲،۷	۵۰،۴	۸۳۰۹	۸۷۳۶	*	۱۰،۹، ۷	اردن
۲۱، ۴	۱۹، ۳	۴۹۳۳ ۸	۴۵۹۷۰	۱۶۵۱، ۱	۱۰۸۸، ۶	48996	۴۵۷۱۰	*	۲۸،۸	عربستان تان
۲۸، ۷	۲۵، ۷	۴۰۳۹ ۹	۴۲۷۶۰	۶۵،۹	۳۸،۴	41973	۴۳۲۰۲	*	۴۱،۸	بحرین
۱۷، ۲	۲۲، ۲	۱۱۱۳ ۶	۱۰۴۱۳	۷۹،۵	۴۹،۴	۱۱۶۰ ۷	۱۰۵۱۳	*	۱۷۹، ۷	لبنان
*	*	۱۴۳۳	۳۱۴۱	۶۵،۱	۶۹،۶	۲۲۸۵	۴۲۵۴	*	۶	یمن
16.3	۱۷، ۹	10744	۸۱۱۹	1084	۶۱۴،۵	11014	۸۱۳۷	91.8	۹۸	مصر
*	*	11048 9	۹۹۲۱۴	313	۹۵	11253 2	۱۰۹۷۳ ۲	132. 8	۴۲،۷	قطر
19.4	۱۸، ۴	66912	۹۳۱۷۴	641.6	۴۲۰،۴	66616	۹۱۶۲۵	91.3	۴۲،۷	امارات
*	۱۴، ۶	71164	۱۰۱۳۱ ۴	271.1	۲۱۲،۸	65515	۹۳۷۳۴	79.9	۵۵،۳	کویت
*	۲۸، ۶	۱۸۱۶ ۶	۱۵۷۳۷	۱۵۴۰، ۷	۱۰۹۹، ۷	19098	15764	*	۴۲،۴	ایران
29.7	۲۶، ۷	24905	۱۶۱۲۹	2081. 6	۱۱۰۷، ۵	25287	۱۶۳۱۰	83.3	۴۴	ترکیه

در سال ۲۰۰۵ متوسط اعتبار داخلی تأمین شده توسط بخش مالی در کشورهای درحال توسعه و کمتر توسعه یافته به ترتیب معادل است با ۷۱ و ۲۵، که کشورهای اردن و لبنان در این سال بالاتر از متوسط نرخ تعیین شده و کشورهای عراق و یمن پایین تر از متوسط کشورهای کمتر توسعه یافته قرار گرفته اند. در سال ۲۰۱۸ متوسط نرخ شاخص ذکر شده در کشورهای درحال توسعه و کمتر توسعه یافته به ترتیب به ۱۵۲،۴ و ۴۳،۵ افزایش پیدا کرده است. قطر با نرخ ۱۳۲،۸ نزدیک به متوسط نرخ کشورهای

در حال توسعه است. متأسفانه نرخ همه ی کشورهای اسلامی خاورمیانه در این سال موجود نیست. در این بین ایران در سال ۲۰۰۵ وضعیتی ما بین کشورهای در حال توسعه و کمتر توسعه یافته داشته است و میتوان گفت بالاتر از سطح کشورهای کمتر توسعه یافته است. آمار سال ۲۰۱۸ این کشور در دسترس نیست.

باتوجه به نتایج استخراج شده نرخ تولید ناخالص داخلی (سرانه) در سال ۲۰۰۵ در کشورهای در حال توسعه و کمتر توسعه یافته به ترتیب معادل است با ۶۲۰۱ و ۱۷۴۰. در این سال کشورهای عمان، اردن، عربستان، بحرین، لبنان، مصر، قطر، امارات، کویت، ایران و ترکیه بالاتر از متوسط کشورهای در حال توسعه و عراق و یمن پایین تر از متوسط کشورهای کمتر توسعه یافته قرار گرفته بودند. در سال ۲۰۱۸ این نرخ در کشورهای در حال توسعه و کمتر توسعه یافته به ۱۰۶۷۶ و ۲۶۸۸ افزایش پیدا کرده است که عراق، عمان، عربستان، بحرین، لبنان، مصر، قطر، امارات، کویت، ایران و ترکیه بالاتر از متوسط کشورهای در حال توسعه و فلسطین، اردن و یمن پایین تر از متوسط کشورهای کمتر توسعه یافته قرار گرفته اند، حتی کشورهای اردن و یمن طی سال های ۲۰۰۵ تا ۲۰۱۸ با کاهش تولید ناخالص داخلی (سرانه) رو به رو بوده اند. با توجه به نتایج استخراج شده ایران طی سالهای ۲۰۰۵ تا ۲۰۱۸ نرخ بالاتر از متوسط کشورهای در حال توسعه داشته است، همچنین طی این سالها با افزایش تولید ناخالص داخلی (سرانه) رو به رو بوده است. در سال ۲۰۰۵ و ۲۰۱۸ نرخ تولید ناخالص داخلی (کل) در کشورهای در حال توسعه و کمتر توسعه یافته به ترتیب معادل است با ۳۲۳۶۹،۴، ۱۲۸۰،۵، ۶۶۲۸۴،۴ و ۲۶۵۱،۳ که همه ی کشورهای اسلامی خاورمیانه طی سالهای ۲۰۰۵ و ۲۰۱۸ پایین تر از نرخ کشورهای در حال توسعه و کمتر توسعه یافته قرار گرفته اند.

با توجه به نتایج مستخرج شده در سال ۲۰۰۵ در کشورهای در حال توسعه و کمتر توسعه یافته نرخ درآمد ناخالص ملی به ترتیب برابر است با ۶۰۸۶ و ۱۶۸۱ که کشورهایی مانند سوریه، فلسطین و یمن نرخ کمتر از متوسط کشورهای در حال توسعه دارند. بیشترین نرخ درآمد ناخالص ملی در این سال متعلق به کشورهای قطر، امارات و کویت است. در سال ۲۰۱۸ نرخ درآمد ناخالص ملی در کشورهای در حال توسعه و

کمر توسعه یافته به ترتیب معادل است با ۱۰۴۷۶ و ۲۶۳۰ که کشورهایمانند سوریه و فلسطین نرخ پایین تر از میانگین کشورهای درحال توسعه و اردن و یمن نرخ پایین تر از متوسط کشورهای کمتر توسعه یافته را تجربه می کنند. طی سالهای ۲۰۰۵ تا ۲۰۱۸ کشورهایمانند سوریه، عمان، اردن، بحرین، یمن، امارات و کویت با کاهش نرخ درآمد ناخالص ملی رو به رو بوده اند.

طی سالهای ۲۰۰۵ تا ۲۰۱۸ ایران نرخ بالاتر از متوسط کشورهای درحال توسعه داشته و نرخ درآمد ملی طی این سالها افزایش پیدا کرده است. تشکیل سرمایه ثابت در سال ۲۰۰۵ در کشورهای درحال توسعه و کمتر توسعه یافته به ترتیب برابر است با ۲۶,۶ و ۲۳,۳ که کشورهای ایران و ترکیه بالاتر از متوسط کشورهای درحال توسعه و کشورهای فلسطین و بحرین بالاتر از میانگین کشورهای کمتر توسعه یافته قرار گرفته اند. در سال ۲۰۱۸ متأسفانه معیاری برای ارزیابی کشورها در دسترس نیست اما کشورهایمانند عراق، عمان، اردن، عربستان، بحرین، امارات و ترکیه وضعیت مطلوب تری را نسبت به سال ۲۰۰۵ تجربه می کنند. در سال ۲۰۰۵ نیز ایران در سرمایه ثابت وضعیت مطلوب تری را نسبت به کشورهای درحال توسعه تجربه کرده است. آمار سال ۲۰۱۸ این کشور در دسترس نیست.

جدول ۲. شاخص‌های اقتصادی توسعه انسانی

شاخص	شاخص درآمد		نرخ بیکاری		نسبت اشتغال به جمعیت		صادرات و واردات	
	۲۰۰۵	۲۰۱۸	۲۰۰۵	۲۰۱۸	۲۰۰۵	۲۰۱۸	۲۰۰۵	۲۰۱۸
عراق	۰,۷	۰,۷	۰,۸	۱,۷	۳۸,۳	۳۹,۲	۱۱۵,۷	۸۱,۲
سوریه	۰,۶	۰,۴	۳,۷	۳,۴	۴۲,۴	۳۷,۸	۸۲	*
عمان	۰,۹	۰,۸	۲,۰	۷,۵	۵۳,۲	۶۹,۴	۸۹,۳	۱۰۸,۱
فلسطین	۰,۵	۰,۶	۰,۹	۲,۰	۳۱	۳۱,۷	۸۸,۹	۷۹,۶
اردن	۰,۶	۰,۶	۲,۰	۱,۷	۳۴,۸	۳۳,۴	۱۴۷,۵	۸۹,۵
عربستان	۰,۹	۰,۹	۳,۰	۶,۷	۴۷,۴	۵۳,۲	۸۲	۶۶,۵
بحرین	۰,۹	۰,۹	۱۲	۱۱,۶	۶۷,۹	۷۲,۱	۱۴۸,۳	۱۵۹,۲
لبنان	۰,۷	۰,۷	۱,۲	۱,۹	۴۲,۳	۴۴,۴	۹۳,۶	۶۲,۹

*	*	۳۳,۵	۳۷,۳	۱,۹	۱,۱	*	*	یمن
48.3	۶۳	42.6	۴۱,۳	2.9	۳,۴	0.7	۰,۶	مصر
*	94.7	86.8	۷۹,۴	6	۴,۳	1	۱	قطر
161.8	119.6	80.9	۷۶	4.4	۲,۷	0.9	۱	امارات
*	۹۲,۲	72.4	۶۸,۷	5.1	۳,۱	0.9	۱	کویت
*	54.4	38.8	41.7	۱,۹	۱,۷	۰,۷	۰,۷	ایران
60.4	45.4	46.8	41.1	1.4	۱,۰	0.8	۰,۷	ترکیه

با توجه به تعریف بانک جهانی (۲۰۱۸) درآمد حداقل مقدار ۱۰۰ دلار و حداکثر مقدار ۷۵۰۰۰ دلار بیان می شود (UNDP report, 2019). در سال ۲۰۰۵ نرخ درآمد در کشورهای درحال توسعه و کمتر توسعه یافته به ترتیب برابر است با ۰,۵ و ۰,۳ که همه کشورهای اسلامی خاورمیانه بجز فلسطین بالاتر از متوسط نرخ کشورهای درحال توسعه قرار گرفته اند. در سال ۲۰۱۸ نرخ درآمد به ترتیب معادل است با ۰,۷ و ۰,۴ که کشورهای عراق، عمان، اردن، عربستان، بحرین، قطر، امارات، کویت، ایران و ترکیه بالاتر از میانگین کشورهای درحال توسعه و کشورهای سوریه و فلسطین پایین تر از متوسط کشورهای کمتر توسعه یافته قرار گرفته اند، نتایج جدول حاکی از مطلوب بودن وضعیت درآمدی در سال ۲۰۰۵ است. همچنین وضعیت درآمدی ایران در سال ۲۰۰۵ حتی بالاتر از متوسط نرخ کشورهای درحال توسعه بوده است، اما در سال ۲۰۱۸ برابر است با نرخ کشورهای درحال توسعه، نتایج مستخرج شده نشان می دهد که نرخ درآمد در ایران روند ثابتی را تجربه می کند. با توجه به تعریف پایگاه داده ایلوستات (۲۰۱۹) درصدی از جمعیت نیروی کار در سنین ۱۵ سال به بالا که در استخدام با حقوق یا خود اشتغالی نیستند اما برای کار در دسترس هستند و اقداماتی را برای جستجوی اشتغال با حقوق یا خوداشتغالی انجام داده اند نیروی بیکار خوانده می شوند (UNDP report, 2019). در سال ۲۰۰۵ نرخ بیکاری در کشورهای درحال توسعه و کمتر توسعه یافته به ترتیب برابر است با ۱,۲ و ۱,۳ که کشورهای عراق، فلسطین، یمن و ترکیه پایین تر از میانگین کشورهای درحال توسعه و کشورهای سوریه، عمان، اردن، عربستان، بحرین، مصر، قطر، امارات، کویت و ایران بالاتر از میانگین کشورهای کمتر توسعه و درحال توسعه قرار

گرفته‌اند. در سال ۲۰۱۸ نرخ بیکاری به ترتیب شامل ۱,۳ و ۱,۵ است که تمامی کشورهای اسلامی خاورمیانه در وضعیت مطلوبی قرار نگرفته‌اند. کشور ایران چه در سال ۲۰۰۵ و چه در سال ۲۰۱۸ نرخ بیکاری بالاتر از میانگین را تجربه می‌کند و حتی این نرخ بیکاری طی سالها افزایش پیدا کرده است و از ۱,۷ به ۱,۹ رسیده است. با توجه به نتایج مستخرج شده در سال ۲۰۰۵ نسبت اشتغال به جمعیت در کشورهای درحال توسعه و کمتر توسعه یافته به ترتیب معادل است با ۶۱,۲ و ۶۶,۱ که کشورهای بحرین، قطر، امارات و کویت بالاتر از متوسط کشورهای درحال توسعه و الباقی کشورها نرخهای پایین‌تر از میانگین کشورهای کمتر توسعه یافته دارند. در سال ۲۰۱۸ نسبت اشتغال به جمعیت در کشورهای درحال توسعه و کمتر توسعه یافته به ترتیب برابر است با ۵۸,۶ و ۶۵,۲ که کشورهای عمان، بحرین، قطر، امارات و کویت نرخهای بالاتر از میانگین کشورهای درحال توسعه و مابقی کشورهای اسلامی خاورمیانه نرخهای پایین‌تر از میانگین کشورهای کمتر توسعه یافته دارند. کشور ایران طی سالهای ۲۰۰۵ تا ۲۰۱۸ نسبت اشتغالی حتی کمتر از کشورهای کمتر توسعه یافته را داراست، این نسبت اشتغال طی سالها نیز تقلیل یافته . ۴۱,۷ به ۳۸,۸ رسیده است، که وضعیت مطلوبی را نشان نمی‌دهد.

با توجه به تعریف بانک جهان (۲۰۱۹) مجموع صادرات و واردات کالاها و خدمات که به صورت درصدی از تولید ناخالص داخلی (تولید ناخالص داخلی) بیان می‌شود. این یک شاخص اساسی برای باز بودن تجارت خارجی و ادغام اقتصادی است و نشان دهنده وابستگی تولیدکنندگان داخلی به تقاضای خارجی (صادرات) و مصرف کنندگان و تولیدکنندگان داخلی به عرضه خارجی (واردات) ، نسبت به اندازه اقتصادی کشور (تولید ناخالص داخلی) است (UNDP report, 2019). در سال ۲۰۰۵ نرخ صادرات و واردات در کشورهای توسعه یافته و کمتر توسعه یافته به ترتیب برابر است با ۶۸,۱ و ۵۸ که فقط کشورهایی مانند ایران و ترکیه نرخهای پایین‌تر از میانگین کشورهای کمتر توسعه یافته دارند. در سال ۲۰۱۸ نرخ صادرات و واردات در کشورهای درحال توسعه معادل است با ۵۴,۴ که در این بین فقط مصر با نرخ معادل ۴۸,۳ پایین‌تر از میانگین کشورهای در حال توسعه قرار گرفته است. با توجه به جدول طی سالهای ۲۰۰۵ تا

۲۰۱۸ کشورهایمانند عراق، فلسطین، اردن، عربستان، لبنان و مصر روندی کاهشی و کشورهایمانند عمان، بحرین، امارات و ترکیه روندی افزایشی داشته‌اند. متأسفانه اطلاعات دیگر کشورها موجود نیست. با توجه به نتایج استخراج شده در سال ۲۰۰۵ نرخ صادرات و واردات ایران پایین تر از متوسط نرخ کشورهای کمتر توسعه یافته است. متأسفانه نرخ سال ۲۰۱۸ این کشور در دسترس نیست.

* داده های مورد نظر در دسترس نیست.

جدول ۳. مقایسه شاخص های اقتصادی کشورهای اسلامی خاورمیانه با جهان طی سالهای

۲۰۱۸ تا ۲۰۰۵

۲۰۱۸		۲۰۰۵		سال
جهان	خاورمیانه	جهان	خاورمیانه	شاخص
۱۷۳	۷۶,۱	۱۵۹,۱	۵۲,۲	اعتبار داخلی تأمین شده توسط بخش مالی
۱۵۱۹۳	۳۳۳۳۳,۶	۱۱۷۱۲	۳۵۶۳۳,۰	تولید ناخالص داخلی (سرانه)
۱۱۹۲۱۷,۸	۶۱۹,۵	۷۵۳۴۶,۲	۳۷۵,۴	تولید ناخالص داخلی (کل)
۱۵۷۴۵	۳۱۵۵۹	۱۱۶۲۱	۳۳۷۲۱	درآمد ناخالص ملی
*	۲۰,۹	۲۳,۴	۲۰,۸	تشکیل سرمایه ثابت
۰,۷	۰,۸	۰,۷	۰,۸	شاخص درآمد
۱,۲	۴,۰	۱,۲	۲,۹	نرخ بیکاری
۵۸,۴	۵۲,۲	۶۰,۲	۴۹,۵	نسبت اشتغال به جمعیت
۶۹,۹	۹۱,۷	۵۳,۳	۹۴,۰	صادرات و واردات

با توجه به جدول ۳، اعتبار تأمین شده توسط بخش مالی، تولید ناخالص داخلی (کل) و نسبت اشتغال به جمعیت در سال ۲۰۰۵ پایین تر از میانگین جهان و تولید ناخالص داخلی (سرانه)، درآمد ناخالص ملی، نرخ بیکاری و صادرات و واردات بالاتر از میانگین جهان است. نرخ تشکیل سرمایه ثابت و درآمد در کشورهای خاورمیانه و جهان تفاوت چندانی در این سال ندارند. در سال ۲۰۱۸ نیز مقایسه میانگین کشورهای خاورمیانه و جهان به همین منوال است، با این تفاوت که تولید ناخالص داخلی (سرانه)، درآمد

ناخالص ملی و صادرات و واردات در کشورهای خاورمیانه کاهش و در جهان افزایش داشته است. نرخ بیکاری نیز از ۲,۹ در سال ۲۰۰۵ به ۴,۰ در سال ۲۰۱۸ در کشورهای خاورمیانه افزایش پیدا کرده است.

رتبه و درجه بندی توسعه یافتگی: برای درجه بندی توسعه یافتگی مناطق تکنیک های متعددی وجود دارد، روش موریس یکی از جدیدترین و کاربردی ترین تکنیک های برنامه ریزی است که کاربردهای متعددی دارد (فرهودی، ۱۳۷۷، به نقل از، حاجی علیزاد و همکاران). این روش جایگاه توسعه یافتگی هر یک از واحدها را تعیین و سپس به رتبه بندی نواحی می پردازد. محاسبه این شاخص از طریق فرمول زیر است:

$$y = \frac{(x_{ij} - x_{imin})}{x_{imax} - x_{imin}}$$

(X_{ij} مقدار هر شاخص، X_{min} مقدار حداقل آنها و X_{max} مقدار حداکثر هر شاخص) براساس ضریب موریس اگر میزان عدد شاخص ترکیبی کمتر از ۰,۵ باشد وضعیت توسعه پایین و اگر بین ۰,۵ تا ۰,۸ باشد متوسط و بالای ۰,۸ یعنی توسعه بالا است. با توجه به مدل موریس ۹ شاخص اقتصادی توسعه انسانی طی سال های ۲۰۰۵ تا ۲۰۱۸ در کشورهای اسلامی خاورمیانه مورد مطالعه قرار گرفت، که نتایج به شرح ذیل است:

جدول ۴. درجه توسعه یافتگی کشورهای اسلامی خاورمیانه در سال ۲۰۰۵

کشور	شاخص	تولید ناخالص داخلی (سرانه)	تولید ناخالص داخلی (کل)	درآمد ناخالص	تشدید سرمایه ثابت	شاخص بیکاری	نسبت اشتغال به جمعیت	صادرات و واردات	شاخص ترکیبی	رتبه بندی
	شاخص	تولید ناخالص داخلی (سرانه)	تولید ناخالص داخلی (کل)	درآمد ناخالص	تشدید سرمایه ثابت	شاخص بیکاری	نسبت اشتغال به جمعیت	صادرات و واردات	شاخص ترکیبی	رتبه بندی

										ش مالی	
1	0.60	0.47	1.00	0.00	1.00	*	0.97	0.07	1.00	0.2 4	قطر
2	0.59	0.72	0.93	0.00	1.00	0.31	0.91	0.37	0.82	0.2 4	امارات
3	0.51	0.45	0.77	0.00	1.00	0.05	1.00	0.18	0.84	0.3 1	کویت
4	0.50	1.00	0.76	0.08	0.81	0.80	0.40	0.02	0.37	0.2 3	بحرین
5	0.44	0.35	0.33	0.07	0.83	0.37	0.43	0.98	0.39	0.1 6	عربستان
6	0.38	0.08	0.22	0.23	0.47	1.00	0.12	0.99	0.06	0.2 4	ایران
7	0.37	0.42	0.45	0.09	0.79	0.55	0.38	0.08	0.35	0.1 5	عمان
8	0.37	0.00	0.20	0.23	0.48	0.87	0.13	1.00	0.12	0.2 4	ترکیه
9	0.34	0.46	0.23	0.29	0.33	0.56	0.07	0.03	0.06	1.0 0	لبنان
10	0.28	0.35	0.23	0.39	0.11	0.62	0.02	*	*	0.2 0	سوریه
11	0.27	0.17	0.21	0.33	0.25	0.27	0.05	0.55	0.04	0.5 4	مصر
12	0.27	0.99	0.07	0.32	0.28	0.00	0.05	0.03	0.04	0.6 1	اردن
13	0.21	0.68	0.15 1	0.28 9	0.35 6	0.00 0	0.08 1	0.258	0.069	0.0 00	عراق
14	0.20	*	0.13 0	1.00 0	*	*	0.00 0	0.053	0.006	0.0 39	یمن
15	0.20	0.42	0.00	0.44	0.00	0.77	0.00	0.00	0.00	0.1 7	فلسطین

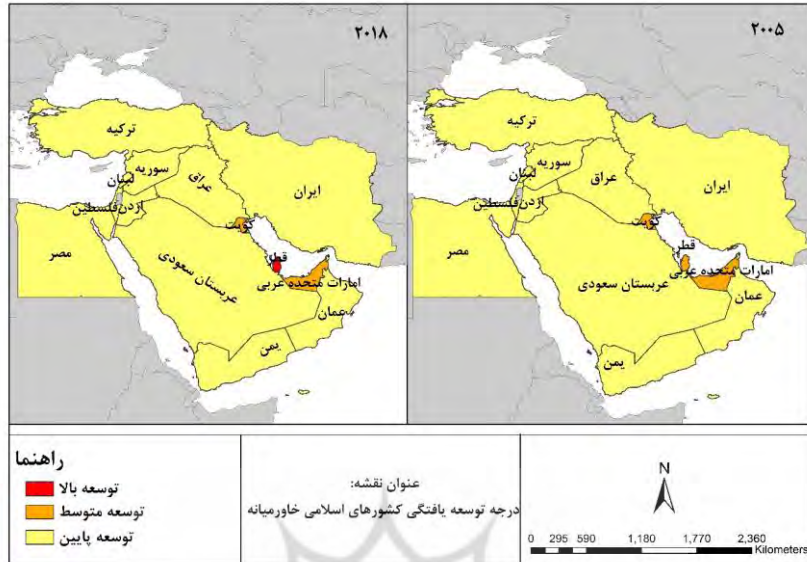
با توجه به جدول فوق، بررسی های انجام شده از ۹ شاخص اقتصادی توسعه انسانی در کشورهای اسلامی خاورمیانه در سال ۲۰۰۵، به ترتیب کشورهای قطر، امارات، کویت، بحرین، عربستان، ایران، عمان، ترکیه، لبنان، سوریه، مصر، اردن، عراق، یمن و فلسطین در رتبه های ۱ تا ۱۵ قرار گرفته اند و کشورها از نظر درجه توسعه یافتگی به دو دسته درجه با توسعه پایین و متوسط دسته بندی می شوند که کشورهای قطر، امارات، کویت، و بحرین در زمره کشورهای با توسعه متوسط هستند.

جدول ۵. درجه توسعه یافتگی کشورهای اسلامی خاورمیانه در سال ۲۰۱۸

رتبه	شاخص ترکیبی	صادر	نسبت اشتغال به جمعیت	نرخ بیکاری	شاخص صدماتی	تشدید سرمایه ثابت	درآمد ناخالص ملی	تولید ناخالص داخلی (کل)	تولید ناخالص داخلی (سرانه)	توسعه انسانی	کشور
1	0.73	*	1.00	0.00	1.000	*	1.00	0.14	1.00	1.000	قطر
2	0.60	1.00	0.89	0.01	0.96	0.32	0.60	0.30	0.58	0.607	امارات
3	0.54	0.97	0.73	0.09	0.81	0.93	0.35	0.02	0.36	*	بحرین
4	0.52	*	0.73	0.00	0.98	*	0.63	0.12	0.57	0.507	کویت

											ت
5	0.47	0.10	0.27	0.16	0.66	1.00	0.21	1.00	0.20	0.60	ترکیه
6	0.45	0.16	0.39	0.06	0.87	0.45	0.43	0.79	0.42	*	عربستان
7	0.44	0.52	0.68	0.10	0.78	0.69	0.32	0.07	0.31	0.47	عمان
8	0.32	*	0.12	0.21	0.57	*	0.15	0.73	0.12	*	ایران
9	0.26	0.00	0.19	0.29	0.41	0.12	0.08	0.51	0.07	0.67	مصر
10	0.21	0.27	0.00	0.40	0.20	0.57	0.03	0.00	0.02	0.39	فلسطین
11	0.21	*	0.03	1.00	*	*	0.00	0.02	0.00	*	یمن
12	0.19	0.29	0.13	0.23	0.52	0.00	0.12	0.28	0.12	0.00	عراق
13	0.18	0.12	0.23	0.28	0.42	0.18	0.08	0.02	0.08	*	لبنان
14	0.16	*	0.11	0.50	0.00	*	0.01	*	*	*	سوریه
15	0.15	0.36	0.03	0.33	0.33	0.00	0.06	0.03	0.05	*	اردن

با توجه به ضریب موریس، بررسی‌های انجام شده از ۹ شاخص اقتصادی توسعه انسانی در کشورهای اسلامی خاورمیانه در سال ۲۰۱۸، به ترتیب کشورهای قطر، امارات، بحرین، کویت، ترکیه، عربستان، عمان، ایران، مصر، فلسطین، یمن، عراق، لبنان، سوریه و اردن در رتبه‌های ۱ تا ۱۵ قرار گرفته‌اند و کشورهای امارات، بحرین و کویت در دسته کشورهای با توسعه متوسط و قطر در زمره کشورهای توسعه بالا قرار گرفته است.

نقشه ۲. درجه توسعه یافتگی کشورهای اسلامی خاورمیانه

جدول ۶. مقایسه درجه توسعه یافتگی کشورهای اسلامی خاورمیانه طی سالهای ۲۰۰۵ تا ۲۰۱۸

سال	کشور	سال	کشور
۲۰۱۸	قطر	۲۰۰۵	قطر
۱	قطر	۱	قطر
۲	امارات	۲	امارات
۳	بحرین	۳	کویت
۴	کویت	۴	بحرین
۵	ترکیه	۵	عربستان
۶	عربستان	۶	ایران
۷	عمان	۷	عمان
۸	ایران	۸	ترکیه
۹	مصر	۹	لبنان
۱۰	فلسطین	۱۰	سوریه
۱۱	یمن	۱۱	مصر

۱۲	عراق	۱۲	اردن
۱۳	لبنان	۱۳	عراق
۱۴	سوریه	۱۴	یمن
۱۵	اردن	۱۵	فلسطین

باتوجه به نتایج مستخرج شده، قطر و امارات طی سال‌های ۲۰۰۵ تا ۲۰۱۸ در جایگاه اول و دوم قرار داشته‌اند. کشورهای بحرین و کویت طی این سالها با تغییر جایگاه همراه بوده‌اند و کشور کویت از رتبه ۳ به ۴ تزايد و بحرین از رتبه ۴ به ۳ تقلیل پیدا کرده است. کشور عربستان که در سال ۲۰۰۵ در جایگاه پنجم قرار داشت در سال ۲۰۱۸ به جایگاه ششم تزايد پیدا کرد. در این بین ایران که در سال ۲۰۰۵ دارای رتبه ۶ بود، در سال ۲۰۱۸ دو پله سقوط و به جایگاه هشتم رسید. جایگاه عمان نیز طی سالهای ۲۰۰۵ تا ۲۰۱۸ ثابت بوده و جایگاه هفتم را به خود اختصاص داده است. کشورهای ترکیه، مصر، عراق، یمن و فلسطین با افزایش رتبه همراه بوده‌اند، به ترتیب از رتبه ۸، ۱۱، ۱۳، ۱۴ و ۱۵ به رتبه های ۵، ۹، ۱۲، ۱۱ و ۱۰ رسیده‌اند و کشورهای لبنان، سوریه و اردن با کاهش رتبه همراه بوده‌اند و از جایگاه ۹، ۱۰ و ۱۲ به جایگاه ۱۳، ۱۴ و ۱۵ رسیده‌اند. به عنوان مثال اشغالگری، تهدید و تحریم های به عمل آمده علیه فلسطین سبب گردیده است که این کشور با ناامنی‌های زیادی در معیشت، زندگی، سلامت و زیسب بوم مواجه گردد(قربی، ۱۳۹۲: ۱۹۵). یا کشورهایمانند عربستان و قطر دو کشور عربی همسایه که ثروت فراوان از نفت و گاز بدست می‌آوردند، مداخلات منطقه ای فراوانی را برای هر دو کشور همراه داشته که دلیل تشدید خصومت در روابط کشور را می‌توان در پیشینه ی اختلافات مرزی میان دو کشور، پایگاه‌های فکری متفاوت در زمینه ی وهابیت و سلفی گری، تفاوت و تعارض دیدگاه‌ها در رابطه‌ها با جنبش‌ها.

گروه‌هایی مانند اخوان المسلمین، تعارض منافع در سوریه و یمن، نوع و میزان روابط با ایران و ایالات متحده و نیز جاه طلبی ها و ماجراجویی‌های سران تازه کار و نه چندان مجرب دو کشور جستجو کرد که باعث ایجاد بحران های سوریه و یمن از سال ۲۰۱۱ تا ۲۰۱۹ شده است(اسفرم، ۱۳۹۸: ۳۶۹).

نتیجه‌گیری

هدف از توسعه انسانی این است که به انسان‌ها کمک کند تا استعدادهای نهفته خود را بروز دهد. شاخص‌های توسعه انسانی در تحلیل وضعیت موجود و پیش‌بینی آینده حائز اهمیت است. شاخص‌های توسعه انسانی رتبه هر کشور را نسبت به کشورهای دیگر در سال معینی نشان می‌دهد. در دنیای کنونی امروز از بین عوامل تولید، نیروی انسانی نقش بسیار مهمی دارد مشروط بر این که سرمایه‌گذاری‌های لازم جهت تبدیل نیروی انسانی به سرمایه انسانی صورت گیرد، تنها در این شرایط است که با همه کمبودهای موجود می‌توان مسیر رشد و توسعه را سریع‌تر پیمود (دهم‌رده و همکاران، ۱۳۸۶: ۱۸۱). در پژوهش حاضر با استفاده از داده‌هایی که از طریق گزارش‌های سالانه ای که توسط سازمان ملل متحد هر ساله جمع‌آوری می‌شود مورد استفاده قرار گرفته و سپس مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفته است. داده‌های خام با جهان، کشورهای کمتر توسعه یافته و در حال توسعه مقایسه و بررسی شده‌اند.

نتایج تحقیق نشان می‌دهد که در سال ۲۰۰۵ در شاخص اعتبار داخلی تأمین شده توسط بخش مالی در کشورهای اردن و لبنان نرخ بالاتر از متوسط کشورهای در حال توسعه داشته‌اند اما در سال ۲۰۱۸ هیچ‌یک از کشورها نرخ بالاتر از کشورهای در حال توسعه یا کمتر توسعه یافته نداشته‌اند، اینکه آمار و ارقام همه کشورها هم موجود نیست بی‌تأثیر نیست. در سال ۲۰۰۵ در شاخص تولید ناخالص داخلی (سرانه) در کشورهای عمان، اردن، عربستان، بحرین، لبنان، مصر، قطر، امارات، کویت، ایران و ترکیه بالاتر از متوسط کشورهای در حال توسعه است در سال ۲۰۱۸ نیز به همین منوال است با این تفاوت که کشور اردن جای خود را به عراق داده و با کاهش نرخ تولید ناخالص داخلی (سرانه) همراه بوده است، اما در نرخ تولید ناخالص داخلی (کل) همه کشورهای اسلامی خاورمیانه طی سالهای ۲۰۰۵ تا ۲۰۱۸ نرخ پایینی‌تر از کشورهای در حال توسعه و کمتر توسعه یافته داشته‌اند. در سال ۲۰۰۵ نرخ درآمد ناخالص داخلی کشورهای سوریه، فلسطین و یمن پایین‌تر از متوسط کشورهای در حال توسعه بوده و کشورهای قطر، امارات و کویت بیشترین نرخ درآمد ناخالص داخلی را به خود اختصاص داده‌اند در سال ۲۰۱۸ نیز کشورهای سوریه و فلسطین نرخ پایینی‌تر از

کشورهای درحال توسعه داشته اند. در سال ۲۰۰۵ با توجه به نرخ درآمد فقط کشور فلسطین نرخ پایینی تر از کشورهای درحال توسعه داشته اما در سال ۲۰۱۸ فقط کشورهای عراق، عمان، اردن، عربستان، بحرین، قطر، امارات، کویت، ایران و ترکیه نرخ بالاتر از کشورهای درحال توسعه داشته اند. ر سال ۲۰۰۵ تشکیل سرمایه ثابت در کشورهای ایران و ترکیه بالاتر از متوسط کشورهای درحال توسعه بوده اما در سال ۲۰۱۸ معیاری برای ارزیابی کشورها وجود ندارد. در سال ۲۰۰۵ کشورهای عراق، یمن و ترکیه نرخ بیکاری پایینی تر از میانگین کشورهای درحال توسعه را دارا هستند و در سال ۲۰۱۸ کل کشورهای اسلامی خاورمیانه در وضعیت مطلوبی به سر نمی‌برند. نسبت اشتغال در سال ۲۰۰۵ و ۲۰۱۸ در کشورهای بحرین، قطر، امارات و کویت بالاتر از متوسط کشورهای درحال توسعه است که در سال ۲۰۱۸ کشور عمان نیز به این لیست اضافه شده است. نرخ صادرات و واردات نیز طی سالهای ۲۰۰۵ تا ۲۰۱۸ در وضعیت مطلوبی قرار نگرفته است و کشورهایی مانند عراق، فلسطین، اردن، عربستان، لبنان و مصر روندی کاهشی و کشورهایی مانند عمان، بحرین، امارات و ترکیه روندی افزایشی داشته‌اند.

با توجه به نتایج مستخرج شده ایران طی سال‌های ۲۰۰۵ تا ۲۰۱۸ در شاخص‌های اقتصادی مانند تولید ناخالص داخلی (سرانه)، درآمد ناخالص ملی و تشکیل سرمایه روند مطلوبی را تجربه کرده است و نرخ بالاتر از متوسط کشورهای درحال توسعه داشته است. اما وضعیت درآمدی این کشور از سال ۲۰۰۵ تا ۲۰۱۸ ثابت بوده است. نرخ بیکاری، نسبت اشتغال به جمعیت و صادرات و واردات در ایران وضعیت مطلوبی را نشان نمی‌دهد و حتی پایینی تر از میانگین نرخ کشورهای کمتر توسعه یافته است. اعتبار داخلی تامین شده توسط بخش مالی در ایران وضعیت ما بینی را تجربه می‌کند.

باتوجه به نتایج مستخرج شده، قطر و امارات طی سال‌های ۲۰۰۵ تا ۲۰۱۸ در جایگاه اول و دوم قرار داشته اند. کشورهای بحرین و کویت طی این سالها با تغییر جایگاه همراه بوده‌اند و کشور کویت از رتبه ۳ به ۴ تزايد و بحرین از رتبه ۴ به ۳ تقلیل پیدا کرده است. کشور عربستان که در سال ۲۰۰۵ در جایگاه پنجم قرار داشت در سال ۲۰۱۸ به جایگاه ششم تزايد پیدا کرد. در این بین ایران که در سال ۲۰۰۵ دارای رتبه ۶

بود، در سال ۲۰۱۸ دو پله سقوط و به جایگاه هشتم رسید. جایگاه عمان نیز طی سال‌های ۲۰۰۵ تا ۲۰۱۸ ثابت بوده و جایگاه هفتم را به خود اختصاص داده است. کشورهای ترکیه، مصر، عراق، یمن و فلسطین با افزایش رتبه همراه بوده اند، به ترتیب از رتبه ۸، ۱۱، ۱۳، ۱۴ و ۱۵ به رتبه های ۵، ۹، ۱۲، ۱۱ و ۱۰ رسیده اند و کشورهای لبنان، سوریه و اردن با کاهش رتبه همراه بوده اند و از جایگاه ۹، ۱۰ و ۱۲ به جایگاه ۱۳، ۱۴ و ۱۵ رسیده‌اند. همانطور که از نتایج تحقیق پیداست کشورهایمانند سوریه، فلسطین، یمن و لبنان از نظر شاخص‌های یاد شده و درجه توسعه یافتگی دارای وضعیت ضعیف‌تری هستند. از دلایل این عقب ماندگی و جابه‌جایی رتبه‌ها می‌توان به جنگ‌های داخلی و خارجی، تهدیدات امنیت انسانی، سیاست‌های خارجی و منطقه‌ای، اختلافات ایدئولوژیکی و مرزی و همچنین شرایط جغرافیایی اشاره کرد.

منابع

- آصف زاده، سعید و زکیه پیری (۱۳۸۳)، «مفاهیم توسعه انسانی و روند شاخص توسعه انسانی در ایران، دو فصلنامه طب جنوب»، دانشگاه علوم پزشکی و خدمات بهداشتی درمانی بوشهر، سال هفتم، شماره ۲.
- اسفرم، فرشاد (۱۳۹۸)، «بررسی دو ضلعی قطر و عربستان و مولفه‌های تاثیر گذار این دو ضلعی بر تحولات سوریه و یمن از سال ۲۰۱۱ تا ۲۰۱۹»، پژوهشنامه تاریخ، سیاست و رسانه، سال دوم، شماره سوم.
- حسینی، حسن (۱۳۸۴)، «توسعه و شاخص توسعه منابع انسانی و بررسی وضعیت آن در ایران»، پیک نور، سال ششم، شماره اول.
- حیدری چیانه، رحیم و سونیا کرمی (۱۳۹۴)، «بررسی تطبیقی شاخص‌های توسعه انسانی ایران، مالزی و ترکیه با تاکید بر شاخص اقتصادی در دهه اخیر (۲۰۱۳-۲۰۰۴)»، مجله اقتصادی، شماره های ۱ و ۲.
- حاجی علیزاد، جواد؛ مهدوی، مسعود؛ کردوانی، پرویز (۱۳۸۹)، «استفاده از مدل توسعه یافتگی موريس برای ارزیابی عملکرد طرح هادی (مطالعه موردی روستاهای شهرستان بناب)»، مجله چشم انداز جغرافیایی، سال پنجم، شماره ۱۳.

دهم‌ده، نظر؛ اسفندیاری، مرضیه؛ رادنیسا، مرجان (۱۳۸۹)، «ارزیابی شاخص توسعه انسانی در استان سیستان و بلوچستان»، **فصلنامه علمی پژوهشی رفاه اجتماعی**، سال دهم، شماره ۳۶.

فیض زاده، علی (۱۳۸۳)، «بررسی مقایسه‌ای شاخصهای توسعه انسانی ایران و کشورهای همسایه»، **فصلنامه رفاه اجتماعی**، سال سوم، شماره ۹.

قربی، سید محمد جواد (۱۳۹۲)، «تهدیدات امنیت انسانی در فلسطین؛ افزایش ناامنی شهروندان فلسطینی در سطوح مختلف انسانی»، **انقلاب اسلامی و مسئله فلسطین**، دوره سوم، سال دهم، شماره ۳۵.

مطیعی لنگرودی، سید حسن و ابراهیم شمسایی (۱۳۹۴)، **توسعه و کشاورزی پایدار (از دیدگاه اقتصاد روستایی)**، چاپ دوم، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.

محمد علیخانی، سلیمه؛ آصف زاده، سعید؛ محبی فر، رفعت؛ منتظری، علی (۱۳۸۹)، «بررسی شاخص توسعه انسانی در ایران و کشورهای منتخب»، **فصلنامه پایش**، سال یازدهم، شماره چهارم.

ویسی ناب، فتح الله؛ بابایی اقدام، فریدون؛ ابراهیم‌زاده آسمین، حسین (۱۳۹۱)، «بررسی تطبیقی وضعیت شاخص توسعه انسانی در کشورهای شبه قاره»، **فصلنامه مطالعات شبه قاره دانشگاه سیستان و بلوچستان**، سال پنجم، شماره هفدهم.

ویسی ناب، فتح الله و میرستار صدر موسوی (۱۳۹۵)، «بررسی تطبیقی وضعیت شاخص توسعه انسانی در کشورهای منتخب درحال توسعه (ایران، برزیل، پاکستان، ترکیه، مصر و مکزیک)»، **فصلنامه جغرافیایی سرزمین**، سال چهاردهم، شماره ۵۳.

Anand, S & Ravallion, M (1993), Human Development in poor countries: On the role of privet incomes and public servies, **Journal of economic perspectives**, Vol7, N1.

International monetary funds (2019), Regional economic outlook, Middle east and central Asia.

UNDP(2018). Human development report

UNDP(2019). Human development report

UNDP(2020). Human development report

World Bank(2020). Human Capital Project. Islamic Republic of Iran

World Bank(2020). Islamic Republic of Iran Overview

World Bank(2021). Middle east & North Africa overvie